

ד"ר יהודה שוורץ

"ואפילו עני שבישראל" - על החסד ועל החרות בליל הסדר

- א -

הפרק העשירי, שהוא הפרק האחרון במשנת פסחים, עוסק בהלכות ליל הסדר. משנה א' בפרק י' משמשת כמבוא לענייני ליל הסדר, ומשנת "גזגו לו כוס ראשון" (משנה ב'), מתחילה לדון בסדר ברכות הקידוש, שהוא השלב הראשון של ליל הסדר.

במשנה א', הלכה הנוגעת להתנהגות בערב הפסח בשעות אחר הצהריים, והלכות הנוגעות בהכנות הנחוצות לליל הסדר עצמו. וזו לשונה של המשנה על פי התבנית המודפסת ב"משנה סדורה"¹.

"צרכי פסח סאך אַנחה -

אך יאכל אדס צד תחשק.

אפילו צני שבישראל -

אך יאכל צד סיב.

אך יפחתו לו ארבעה כאלות עו."

אפילו אן התאחלו."

דברי המשנה לפי הרישום שלפנינו, בהירים לאין ערוך, מדברי המשנה על פי צורת ההדפסה הקיימת, במהדורות המסורתיות של המשנה. ב"משנה סדורה", יכול הלומד לזהות ביתר קלות את שלושת ההלכות שבמשנה. דהיינו: לא לאכול לפנות ערב לפני ליל הסדר, לא לאכול בליל הסדר בלא הסבה, ולהכין יין המספיק לפחות לארבע כוסות לליל הסדר.

ההיגדים ב"משנה סדורה" ערוכים בצורה בהירה, כל היגד בשורה נפרדת, כשסימני הפיסוק עוזרים לקורא לראות את הזיקה שבין היגדים סמוכים. עריכה זאת יכולה לסייע לשינונה של המשנה ולזכירתה².

1. דורדק אליהו, "משנה סדורה", הוצאת המחבר, ירושלים, תשנ"ב.
2. ראה בהקדמת "משנה סדורה" (לעיל הערה 1), על מגמת המחבר לנצל את התבנית שבה נדפסה המשנה לצורך שינון וזיכרון: "הצורה שהדפסנו את המשנה דומה מאוד לזו של שירה... ואקווה שצורת השירה, תעודד את הלומדים בעל פה להמשיך בעמלסי" (שם בהקדמה, ע' 4). יש להעריך הערכה מרובה את עבודתו של אליהו דורדק בהדפסת כל ששת סדרי המשנה בצורה תבניתית. גם אם אפשר, לשכלל יותר את צורת העתקת המשניות, הרי ניתן להפיק תועלת גדולה ממפעל זה. תשומת הלב בצורת הדפסת המשנה למבנה השירי, יכולה לספק למורים הזדמנויות פדגוגיות מיוחדות במינן.

לפי צורת הכתיבה הזאת, במשנתנו שלושה משפטים או הלכות, וכל משפט כולל שני היגדים, הקשורים אהדדי.

הנושא של המשפט הראשון הוא ה"אדם". הנושא של המשפט השני הוא ה"עני" והנושא של המשפט השלישי הוא "לו", שככל הנראה מכוון גם לעני. ה"עני" תופס מקום חשוב במשנתנו, הן בנוגע לדין הסבה והן בנוגע לחובת שתיית ארבע כוסות. לפי דברי המפרשים (לדוגמא "תוספות יום טוב"), הדגש המיוחד על העני בהקשר לדין הסבה בא כדי למנוע טעות אפשרית, לחשוב ש"הסבת עני לא חשיבא הסבה"³, דהיינו ישיבת העני בצורה של הסבה, יש בה אחיזת עיניים, יש בה הצגה בלתי ראויה, שהרי העני לא מורגל בישיבת אצילים במיטה ובכורסא נוחה, ולכן לא ראוי לחייבו בכך בליל הסדר. בכל זאת מחייבת ההלכה גם את העני לשבת בליל הסדר בדרך הסבה, כדי שגם הוא ירגיש את תחושת החירות, העולה מצורת הישיבה האריסטוקרטית. כן הדבר בנוגע לחובת שתיית ארבע כוסות. היינו יכולים לחשוב, על יסוד הגישה של "עשה שבתך חול ואל תצטק לבנות"⁴, שהעני לא יחויב לשתות ארבע כוסות, מחמת חסרון באמצעים, והוא יסתפק בכוס אחת בלבד. באה המשנה לחדש שאף העני שבעניים, הנוקק לקבל את מזונו מן התמחוי, חייב בשתיית ארבע כוסות, ועל גבאי הצדקה לדאוג לספק לו את היין בעוד מועד.

3. תוספות יום טוב ד"ה "ואפילו עני שבישראל".

4. שבת קיח, ע"א.

- ב -

על פי היסודות הפיזיקליים הקיימים במשנה, ועל דרך שירת המשנה⁵, אנו מבקשים להציע תבנית אחרת למשנתנו, תבנית אשר מתאימה לעקרונות הספרותיים של ניסוח המשנה⁶.

1. ערבי פסחים

2. סמוך למנחה לא יאכל אדם עד שתחשך ואפילו עני שבִּישְׂרָאֵל
3. לא יאכל עד שיסב
4. ולא יפחתו לו מארבע כוסות של יין
5. ואפילו מן התמחוי.

תבנית זאת מאפשרת להבחין ביסודות של קצב, משקל וחרוז במשנתנו, ביסודות של הקבלה בין מילים וביטויים חוזרים, תופעות המאפיינות את השירה. תבנית זאת מאפשרת לזהות מילות מפתח, אשר מכוונות להדגשה ולתשומת לב מיוחדים.

ההיגד הפותח "ערבי פסחים"⁷ (שורה 1), הוא מעין פתיחה למשנתנו, ובמידה מסוימת היגד זה מהווה פתיחה לכל הפרק.

בשורות 2-5 יש ארבע הלכות. בשורות 2, 3, 4, קיימת הקבלה מעניינת בין המילים לא, לא ולא, בין המילים יאכל, יאכל, יפחתו, ובין המילים עד, עד, מ(ארבע).

5. על שירת המשנה עיין למשל ב: היידו אנדריי, "מגדל הפורח באויר", הוצאת המכון הישראלי למוסיקה דתית, ירושלים, תשל"ט, במבוא. קליין משה, "מה נאה משנה זו", "עמודים" - ביטאון הקיבוץ הדתי, סיוון תשמ"ב, חוברת 438, עמ' 306.

שוורץ יהודה, "הוראת שירת המשנה", שמעתין 100, ירושלים, תש"ן, עמ' 264 ובמיוחד בהערות השוליים שם. קליין משה, "המשנה כדרכה", ירושלים, תשנ"א.

שוורץ יהודה, "הגישה הספרותית תבניתית בהוראת משנה", "דפים" 13, בהוצאת מכון מופת משרד החינוך והתרבות, תל אביב, תשנ"א, עמ' 71. הנ"ל, "יהי ביתך - שירה ומטפורה במשנה והשימוש בהם בהוראתה", שמעתין 163, ירושלים תשס"ו, עמ' 102.

6. על ההיבטים הספרותיים במשנה ועל משמעותם ראה: וולפיש אברהם, "שיקולים ספרותיים בעריכת המשנה ומשמעויותיהם", "ניטועים" - ביטאון לענייני המשנה, גיליון א', אלון שבות, מכללת הרצוג, טבת תשנ"ד, עמ' 33.

הנ"ל, תופעות ספרותיות במשנה ומשמעותן העריכתית והרעיונית, עבודת מחקר לתואר שני, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשנ"ד.

הנ"ל, שיטת העריכה הספרותית במשנה על פי מסכת ראש השנה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשס"ב.

7. יש הגורסים "ערב פסחים" ואין המקום כאן להרחיב בהסבר הדבר. ועיין למשל פסחים דף צט, ע"ב תוספות ד"ה "ערב פסחים".

יש גם הקבלה מעניינת בשורות 2 ו-5 בין המילים: אפילו, ואפילו.
באשר לנושא של כל משפט או של כל הלכה:
הנושא של שורה 2 הוא "אדם" או "עני",
הנושא של שורה 3 הוא סמוי,
הנושא של שורה 4 הוא "לו" שאף הוא ביטוי סתום,
הנושא של שורה 5 הוא כמוכן העני אף ששם העני לא מוזכר במפורש.

על יסוד המבנה הספרותי וההקבלה שבין המשפטים במשנה, ניתן לקבוע את הנושאים של ההלכות.

הנושא של המשפט הראשון (שורה 2) הוא העני. כי הרי אין חידוש בכך שהאדם לא יאכל סמוך למנחה, כי כך נוהגים בכל ערב שבת. החידוש הגדול הוא בנוגע לעני. שהרי היינו יכולים לחשוב שעני שלא אכל כמה ימים, ומגיע להתארח בערב פסח יש להקל לגביו ולאפשר לו לאכול לפנות ערב, כדי שלא יסבל רעב עד שיגיעו לארוחה בליל הסדר. מחדשת המשנה שאפילו עני כזה, צריך להתאמץ ולא לאכול סמוך למנחה, כדי שיאכל אחר כך מצה לתאבון. הנושא של המשפט השני (שורה 3) לא רשום, אבל על פי ההקבלה לשורה 2 ניתן לקבוע שמדובר על כל אדם שחייב במצוות הסיבה.

הנושא של המשפט השלישי (שורה 4) הוא "לו", ועל פי התבנית הוא שוב מכוון לכל אדם, שהרי כל אחד חייב במצוות ארבע כוסות של יין בליל הסדר. הביטוי "לו" חוזר במשניות הבאות בפרק, ובכל פעם הוא מכוון לאדם, לבעל הבית.

"כזוג לו כוס ראשון" - (משנה ב'), "כזוג לו כוס שני" - (משנה ד'), "לו" - מכוון לכל אדם.

הנושא של המשפט הרביעי (שורה 5), הוא כמוכן העני, אף על פי שהוא לא מוזכר במפורש. ההקבלה של המילה "אפילו" בשורה 5 למילה "אפילו" בשורה 2 מייחדת את ההלכה הזאת לעני. הוא זה המקבל את מזונו מן התמחוי.

אם כנים דברינו, עולה איפה כי במשנתנו ארבע הלכות. שתי הלכות - הראשונה והאחרונה, נוגעות לעני. ושתי הלכות - השנייה והשלישית נוגעות לכל אדם.

מנסח המשנה ריכז בתוכה הנחיות הלכתיות הן לעני והן לאדם הרגיל. ללמדנו כי בליל הסדר כולם צריכים להיות שותפים לתחושת החירות. כולם מצווים, גם הדל וגם העשיר, במצוות הסדר כדי לבטא את הכמיהה לגאולה שלימה ואת ההלל על היציאה משעבוד לחופש.

- ג -

הקורא עלול להתייחס בתמיהה להצעתנו, אשר מציגה תבנית מרשימה של המשנה, אריח על גבי לבנה, אבל היא לא תואמת את פשוטה של המשנה, כפי שהצגנו אותה לעיל בראשית דברינו, על פי הצעת "משנה סדורה". יתר על כן, נדמה כאילו הצעתנו מעקמת את הכתובים שבמשנה, כדי להציג תבנית פיוטית, אשר יכולה להיות מרשימה ככל שתהיה, אבל היא לא הולמת את הלכותיה של המשנה, על פי הקריאה הרגילה.

הצעתנו ראויה לתשומת לב בעיקר בגלל שהיא מבססת על דברי ה"ראשונים". בפירוש תוספות יום טוב בדיבור המתחיל "ואפילו עני שבישראל" נכתב: "ויש מפרשים דאדלעיל קאי, עד שתחשך ואפילו עני שבישראל. פירוש עני שלא אכל כמה ימים לא יאכל עד שתחשך"⁸.

כאשר מצאנו פירוש זה לראשונה, שמחנו עליו כמוצאי שלל רב. שהרי פירוש זה מציע לקרוא את המשנה בהתאם לתבנית שהצענו, דהיינו - "לא יאכל אדם עד שתחשך ואפילו עני שבישראל". המילים "ואפילו עני שבישראל" מתייחסות לנאמר למעלה בהיגד הקודם.

כמה אנושית היא הסיטואציה שעליה מדברת המשנה לפי פירוש זה. מדובר על עני שלא אכל כמה ימים ומגיע לביתו או לבית מארחיו, בערב פסח לפנות ערב. אך טבעי הדבר שיציעו לו לאכול משהו, שהרי הארוחה בליל הסדר מתאחרת מחמת התפילה הארוכה, ההלל שבבית הכנסת, ומחמת המגיד שבהגדה. ולמה ימתין עני כזה כל כך הרבה זמן. הלא עדיף שיאכל עכשיו דבר מה להשקיט רעבונו. ובכל זאת אומרת המשנה: גם עני כזה חייב לאכול מצה לתאבון, ועל כן עליו להמתין עם כולם עד "מוציא - מצה".

יש לשים לב למשפטי הפתיחה של ההגדה - "כל דכפין ייתי ויכול כל דצריך ייתי ויפסח". מקומם של המשפטים האלה הוא לפני שמתחילים את הסדר כאשר עדיין יש אנשים שלא מצאו מקום להשתתף ומחכים להזמנה⁹. ואולי העני שבמשנתנו ראוי היה להזמנה כזאת.

8. "תוספות יום טוב" מצטט מתוך דברי התוספות פסחים דף צט, ע"ב: ד"ה "ואפילו עני שבישראל".

9. ועיין בהרחבה על משמעות הפתיחה של ההגדה במשפטים שבארמית: גולדשמידט דניאל, "הגדה של פסח ותולדותיה", הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים, תשל"ז, עמ' 7.

לפי הפירוש הזה המשפטים הבאים בשורות 3-4, לא עוסקים בעני אלא בכל אדם. כולם חייבים בדין הסבה - ישיבה דרך חירות, וכולם חייבים בהכנת יין לשתיית ארבע כוסות בליל הסדר¹⁰.

המשפט האחרון (שורה 5), חוזר שוב לעני ומשתמש באותו הביטוי "ואפילו", שראינו כבר בשורה 2, ללמדנו חידוש גדול. אמנם כולם חייבים בשתיית ארבע כוסות, אבל העני המקבל מזונו מן התמחוי, שהוא עני שבעניים, אולי יותר על ארבע כוסות של יין ויעדיף לחילופין, לקבל מזון שווה ערך לארבע כוסות של יין, מזון שעשוי להספיק לו לימי הפסח הבאים. אפילו עני כזה מחויב בארבע כוסות כמו כולם, ואם אין לו, הרי יואילו גבאי התמחוי לספק לו זאת.

העולה מן הדברים כי לפנינו מחלוקת ראשונים בפירוש המילים "ואפילו עני שבישראל". האם היגד זה "אדלעיל קאיי" - דהיינו יש לקרוא "עד שתחשך ואפילו עני שבישראל" או היגד זה "לקמן קאיי" ויש לקרוא "ואפילו עני שבישראל לא יאכל עד שיסב".

- ד -

האפשרות של "אדלעיל קאיי" מעמידה בפנינו אתגר פרשני, ספרותי ופדגוגי, מן המעלה הראשונה¹¹. אם נקבל אפשרות זאת, הרי לפנינו דוגמא מיוחדת של משנה פיוטית, שמנסחיה כללו בתוכה סדרת הלכות מקבילות האחת לשנייה, תוך שימת לב לקישוטים לשוניים ולחזרות על מילים דומות. משנה זאת ראויה למנגינה מיוחדת, מנגינת החסד, החירות והגאולה.

יש לציין עוד כי כל הפרק העשירי שמשנתנו פותחת אותו, עשוי בתבנית מגובשת של מהלך ליל הסדר. תבנית זאת נערכה בכוונת מכוון, והיא מלווה את המעיין והלומד בסדר ההלכות והמנהגים של ליל הסדר, עקב בצד אגודל. התבניות הבולטות הזאת, יכולה לשמש צידוק להעדפתנו את הצעת התבנית של המשנה הראשונה, על פי הפירוש של "יש מפרשים", אשר מחזקים את הצעתנו למבנה הפיוטי של המשנה.

10. על הטעמים לחובת שתיית ארבע כוסות בליל הסדר ראה: כשר מ"מ, "הגדה שלימה", הוצאת מכון תורה שלימה, ירושלים, תשכ"ז, עמ' 90 ואילך.

ויש להוסיף על דברי הרב כשר נימוק נוסף לחובת שתיית ארבע כוסות יין. ארבע הברכות המרכזיות שבהגדה צמודות לארבע כוסות של יין. שתי ברכות הן ברכות רגילות, דהיינו ברכת הקידוש וכוס של יין שלאחריה, וברכת המזון וכוס של יין שלאחריה. כך נהוג בשבתות ובימים טובים אחרים. שתי כוסות נוספות של יין מיוחדות לליל הסדר. האחת צמודה לברכת הגאולה, והשנייה צמודה לברכת ההלל. ללמדנו שאלו שני השיאים של ליל הסדר. "ברכת ההלל" על הצלתנו משעבוד, ו"ברכת הגאולה" שבה בקשה להגיע לגאולה השלימה במהרה בימינו אמן. (ועיין על כך ביתר הרחבה: תבירי יוסף, "פרקים בתולדות ליל הסדר", הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב, 1996, עמ' 131 ואילך).

11. בהוראת משנה זאת ניתן להציע כיוונים יצירתיים מגוונים. אם בבחינת שתי הצעות התבנית והסבר ההבדל שביניהם, ואם בקריאת שני הפירושים בתוספת יום טוב ובקשה לרשום את המשנה על פי שני הפירושים.